

Микола Михайлуца
(Одеса)

ЗДІЙСНЕННЯ ОРГАНАМИ ДПУ-НКВС УКРАЇНИ РЕПРЕСІЙ ПРОТИ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ОДЕЩИНІ (1930 – 1940-ві рр.)

The is talking about the most scaly political processes made by GPU-NKVD organs against Odessa's orthodox clergy in 30th years of XX century in the article.

The are shown courts under clergy of Bessarabia, who took part in political parties of Rumania and also with those who cooperated with Rumanian orthodox ledation in Transnistria in 1941–1944 yu. The are some statistical information in the article.

Реальна практика духовного й фізичного насилля дійшла апогею в СРСР і в Україні зокрема, у 30-х роках ХХ ст. Особливо трагічними наслідками позначилася вона на відносинах радянської держави і православного духовенства.

У статті досліджуються репресії проти священнослужителів православної церкви у 30-х – першій половині 40-х рр. ХХ ст. на Одещині. Щойно напіввідкриті архіви обласних управлінь СБ України дають можливість розглянути масштаби і, певною мірою, методи репресивно-каральної політики радянської держави стосовно церковно-служителів.

Попри те, що проблеми стосунків держави і служителів Церкви останніми роками активно репрезентувались на сторінках наукових праць українських дослідників І.Біласа, С. Білоконя, В. Войналовича, Ю. Данилюка, В. Пашенка, Ю. Шаповала, М. Шитюка¹, доля одеського духовенства у передвоєнний та у повоєнний час залишається мало вивченою. Хоч два томи «Одеського мартирологу», що вийшли у 1997 та 1999 рр. та інші видання і друкували на своїх сторінках документаль-

но-історичні нариси² про судові процеси над духовенством Одеської області, все ж проблема вимагає ґрунтовного дослідження.

Поза увагою істориків залишилися документальні матеріали репресованих священнослужителів, які були членами політичних організацій у Бессарабії до приєднання її до складу УРСР, на представників православного кліру та священнослужителів-місіонерів, які були пастирями в Трансністрії протягом 1941–1944 рр. тощо.

В січні-лютому 1931 р. Одеським оперативним сектором ДПУ була «викрита» «Одеська церковна контрреволюційна організація». За сфабрикованими звинуваченнями було заарештовано 24 особи, з них 22 православних священнослужителя. Як свідчать архівні документи, головним обвинуваченням було – антирадянська діяльність і антирадянська агітація (ст.ст. 54-10 та 54-11 КК УСРР). Наскільки «ґрунтовно» підходив слідчий оперуповноважений Глебов до розкручування справи «небезпечної розгалуженої і чисельної» організації говорить той факт, що сама справа за об'ємом становить 5 томів (загалом 1367 аркушів!)³. «Найбільш активним антирадянським елементам м. Одеси, відомим своєю монархічною діяльністю за царизму і, які особливо яскраво відзначилися в роки громадянської війни своєю безпосередньою особистою участю у справі підготовки збройної боротьби з радянськими військами» інкримінувалося активна діяльність проти пролетарської влади⁴. Упереджене слідство всіяко намагалося «довести», що організація мала давні корені і попередню історію.

Не можна обійти такої характерної закономірності, яка спостерігається у матеріалах політичних процесів. На першому ж допиті, обвинувачуваний категорично відкидав причетність до злочину або провини. Однак, після фрази слідчого на зразок «Ви брешете, Ви викриті матеріалами справи» або «показаннями свідків», «Пропоную дати щирісердечні зізнання» і поведінка обвинуваченого змінюється кардинально. Наступна фраза нещасної людини є зізнанням у злочині, панічним каяттям тощо. Цілком очевидно, що слідчі заради «розкручування» справи проявляли відверту жорстокість, побиття, погрози та знущання.

Лише за протоколами кінця 1950-х років, стало відомо яким чином фабрикувалися справи «контрреволюціонерів». Для прикладу наведемо витяг з допиту священника церкви Третього кладовища о. Іоанна (Крижановського) від 21 жовтня 1958 р. – «Я, 2 березня 1931 р. був заарештований. Десять місяців був під слідством. Будучи морально і фізично приголомшений, я 6 місяців був у важкому хворобливому стані й не міг давати показань. Потім, після застосування до мене фізичних заходів з боку слідчого Глебова, я змушений був під диктовку пи-

сати вигадані показання про свою, ніби-то антирадянську діяльність і приналежність до контрреволюційної церковної організації, якої в дійсності ніколи не було. Я оббрехав себе та інших осіб з числа колишніх служителів культу... Я кричав, плакав, благав слідчого знищити протокол, але він цього не зробив.

Під час досудового слідства я сидів на стільці протягом трьох діб, не встаючи з місця, біля мене стояв вартовий. Я намагався причесати волосся, за що вартовий вдарив мене прикладом в плече і голову, мені стало погано, потемніло в очах...»⁵.

У листі до Голови Верховного Суду СРСР від 2 квітня 1957 р. «учасник церковної контрреволюційної організації» (далі – ЦРКО.-*Авт.*) Є.Ф.Крігсман (колишній псаломщик Сретинської церкви) писав: «Як на слідстві (на поч. 1931 р. по ст.ст. 54–10, 54–11 КК УРСР) я не визнав себе винним, так і зараз, відбувши давно свою міру покарання, вважаю себе несправедливо обвинуваченим і несправедливо засудженим органами ОДПУ м. Одеси.

Обвинувачення проти мене були побудовані на даних, отриманих від деяких священників за допомогою фізичних репресій (не давали спати), про що мені стало відомо від авторів вже в таборі...

Зараз, наближаючись до кінця життя і підводячи підсумки – я не можу спокійно вмерти з усвідомленням, що мене хтось обмовив, а державна влада, не перевіривши факти, визнала мене винним – ворогом народу. Я хочу реабілітації!»⁶.

З протоколу допиту священника церкви на Старому кладовищі о. Михайла (Муретова) від 20 червня 1958 р.: «Я заявив, що у них немає ніяких доказів про мою контрреволюційну діяльність. Потім слідчий Глебов порадив мені зізнатися і за це обіцяв «свободу». Я ж заявив, що свободу брехнею купувати не хочу! Мені заборонили побачення з рідними. Перебуваючи у самотності, до мене періодично підсаджували невідомих осіб, щоб в'яснити мої думки»⁷.

Цікаво, як саме постраждали сприймали час і події в яких жили. У грудні 1957 р., В.П.Дубієвич, колишній священник Михайлівської церкви в Одесі, на допиті сказав: «З приводу пред'явлених нам обвинувачень: всі ми вважали, що ми живемо в такий час, коли потрібно було нас ліквідувати як клас і тому нас обвинуватили в тому, що ми є учасниками контрреволюційної організації... Я нікуди не звертався зі скаргами, тому що вважав, що засудили мене та інших священників за політичними мотивами... Сама міра покарання говорить сама за себе. Якби дійсно існувала серед нас антирадянська організація, то нам не дали б такий маленький строк – по 3 роки таборів»⁸.

У свідченнях арештованих присутня невизначеність на зразок: «напевно», «пам'ятається мені», «...у 1928 р. чи в 1929 р.», «...коли був у нього на квартирі, чи в день його іменин, чи в їх парафіяльне свято, точно не пам'ятаю...», «...такий-то, а ім'я та по батькові і де живе не знаю, знає той...»

Часто у свідченнях обвинувачуваних повторюються, шаблонні звороти, обтічні й ухильні пояснення, приводяться факти, які не можуть бути злочином. Наприклад, М.Користін в «наговорі» на Крігсманна, Кристальова та інших свідчить: «Вони здійснювали особливий контрреволюційний вплив на маси через свого приятеля Івана Івановича (прізвища його не знаю), який одного разу, зі своєю антирадянською ретельністю дійшов до того, що в огорожі архієрейської церкви (вул. Софіївська 7) був заарештований представником ДПУ». І далі. «Таких фактів з контрреволюційної діяльності В.Кристальова, Е.Крігсманна я міг би привести більше, якби мав можливість пригадати і уточнити їх, однак і вище приведеного цілком достатньо(!), щоб проілюструвати існування контрреволюційної групи...»⁹.

Слідчі надавали компрометуючі матеріали обвинуваченим, змушували їх підписувати, давати потрібні слідству свідчення, оперуючи тим, що «такий-то вже зізнався і черга за тобою». Так було з Дубієвичем, який згадував у 1957 р.: «Слідчий Глебов пред'явив надруковані на друкарській машинці показання священика Лук'янова Платона про те, що ніби в моїй квартирі збиралися учасники контрреволюційної організації. Я просив пред'явити мені справжні показання Лук'янова за його підписом і провести очну ставку. Однак Глебов в цьому відмовив»¹⁰.

Подібне стверджував О.П.Введенський в 1958 р.: «Підпис на показаннях від 5 березня 1931 р. моя, а самі показання, тобто почерк, яким вони написані не мій, і на скільки я пам'ятаю, таких показань я не давав»¹¹.

Від перших арештів священиків у січні-березні 1931 р. слідство продовжувалося до осені. Обвинувальний висновок по справі №6948/1981 «Про Одеську церковну контрреволюційну організацію» обіймав 33 аркуші. Слідство в клопотанні перед судтрійкою при колегії ДПУ для громадян Введенського та Любимського просило застосувати вищу міру покарання – розстріл, 22 обвинувачуваних присуджувалися до різних термінів ув'язнення за ст.ст. 54–2 і 54–11 (Гірманов та Ширяєв за ст. 54–12) КК УРСР. До десяти років концтаборів – Крігсман, Лук'янов та Кринов, до 7 років – Луценко й Ширяєв, 5 років отримали – Флоря, Чемена, Дубієвич, Федоров, Мочульський, Бриль, Користін, Кристальов, Лобачевський, до 3 років – Муретов, Буділовсь-

кий і Гірманов. Решті визначалася висилка у Північний край від 3 до 5 років. Справу було направлено на затвердження до колегії ДПУ.

Настільки разючими та очевидними були надуманість та фабрикація обвинувачення, що стосовно переважної більшості священників вироки були значно пом'якшені.

Відповідно до постанови Особливої наради при колегії ОДПУ СРСР від 3 листопада 1931 р. Введенський, Любимський, Дубієвич, Крижановський, Крігсман, Буділовський, Користін, Бріль, Флоря, Чемена, та Мочульський були засуджені до трьох років концентраційних таборів; Лобачевський, Лук'янов, Муретов, Луценко, Александров, Матвеевич, Кринов, Кристальов, Стоянов, Федоров і Покровський відправлялися на три роки висилки до Казахстану¹². Ширяєву та Гірманову, які проходили по ст. 54–12 КК УРСР, дали по три роки умовно і звільнили.

Інша справа, яка вирішила долю п'яти осіб теж розгорталася за типовим для 1930-х рр. сценарієм. 5 січня 1935 р. постановою «Про обрання запобіжних заходів» уповноваженим Одеського облуправління НКВС Поскрипкою з санкції прокурора Одеської облпрокуратури Кузоваткіна було заарештовано Л.В. Салькова, Ф.С. Поспелова, В.І. Іванова, Г.І. Балухатіна і С.Я. Коха. Лише останній не був служителем церковного культу. Їм інкримінувалися «злочинні дії, які мали вираження у створенні церковної контрреволюційної групи Істинної Православної Церкви (ІПЦ) і проведенні антирадянської агітації»¹³. Організатором так званого угруповання був Сальков, який ніби ставив на меті боротьбу з радянською владою. Заарештовані утримувалися у Одеській промисловій колонії. Слідство тривало майже 10 місяців. Протоколи допитів свідчать про те, що тодішня каральна машина намагалася будь-яким чином добути хоча б мізерну інформацію про неояльність до радянської системи. Ніби під час зустрічей, які проходили на квартирі у С.Я.Коха, під керівництвом Салькова «проводилася контрреволюційна агітація, що зводилася до тези, що Радянська влада – це влада від антихриста, послана народові як покарання і віруючим необхідно боротися проти неї». У матеріалах слідства фігурують звинувачення, що Сальков «пропагував ідею хрестового походу з боку капіталістичних держав проти СРСР і заявляв, що коли всі віруючі згуртуються в групі «ІПЦ» такий похід буде реалізовано»¹⁴.

Леонід Васильович Сальков, вже не молода людина (на момент арешту було 60 років), кинув сміливий виклик системі. На допиті 19 січня 1935 р. він відкрито виказав власне ставлення до радянської влади. А вона, остання, вже двічі застосовувала до нього методи «соціального захисту». Ще у 1927 р. Л.В.Салькова було заарештовано Абха-

зьким ДПУ та засуджено за статтею 54–10 до 3-х років Соловків і вислано у 1930 р. на 3 роки до Вологодської області.

Група Салькова 21 січня 1935 р. була заарештована за ст. 54–10 КК УРСР. Постановою Особливої наради при НКВС СРСР вище згаданої Наради від 13 вересня 1935 р. Салькова Л. В. засудили на 5 років таборів (Карагандинський табір), Іванова В. І. та Балахутіна Г. І. на 3 роки (Біломорський табір), а С. Я. Коха та Ф.С. Поспелова відправили на заслання на 3 роки до Казахстану.

В 1935 р. прокотилася хвиля репресій і по районах Одеської області, охопивши переважно північні райони: Ананіївський, Балтський, Бірзульський (зараз – Котовський) та Кодимський. Так, у травні 1935 р. за вироком спецколегії суду АМСРР було засуджено 11 осіб, в основному священики та благочинні. Е.В. Латула, І.Л. Новицького визнали винними в тому, що «організувалися в контрреволюційну групу, проводили нелегальні зборища на квартирах, висловлювали невдоволення радянською владою, розповідали анекдоти, агітували колгоспників проти закриття церков»¹⁵. Слідчі змусили Латула визнати себе винним у зв'язках з керівниками петлюрівсько-повстанської організації – Орловським та Обжилянком у 1919–1921 рр., Новицький «зізнався», що був пов'язаний з бандами Лиха та Левченка, а Мацієвський ніби, виголошував у проповідях заклики до підтримки гетьманщини та надавав допомогу гетьманським каральним загонам.

В архівно-слідчій справі №28851 простежується тиск на обвинувачуваних з метою вибити зізнання в участі у контрреволюційній організації та проведенні агітації. Навіть священик села Байтали Молчановський на допиті зізнався, що «...пеклом залякував людей, які хотіли вступити до колгоспу».

Вирок був суворим – Е. Латул та І. Новицький засуджувались за ст.ст. 54-10 ч. II, 54-11, 54-13, 54-25 КК УСРР до ВМП. Однак, к судколегія по карним справам Верховного суду УСРР від 5 червня 1935 р. замінила розстріл 10 роками позбавлення волі. Священикам О. Молчановському, О. Меримеріну і Н. Никитенку - по вісім років, по шість років – священику Л. Парабіну, благочинним К. Марциєвському і В. Корчевському. Родичів – Петра і Якова Марцишевських засудили до 5 років, а колишнього монаха київського монастиря І. Нечипоренка до трьох років ВТТ¹⁶. Усі засуджені, як передбачалося пунктами «а», «б», «в» ст. 29 КК УСРР, були позбавлені волі з наступною поразкою у правах на 5 років та з конфіскацією майна, що їм особисто належало.

Хвиля терору в першій половині 1930-х рр. не закінчувалася масовими вбивствами. Смертних вироків не було, «караючого меча пролетаріату» поки що не відчули на собі жертви першої хвилі репресій.

Масові «розстрільні» вирoki припадають на 1937–1938 роки. В 1937 р. проходила кампанія боротьби проти «фашистських контрреволюційних організацій». Постановою УНКВС в Одеській області 20 квітня 1938 р. було заарештовано 29 представників православного кліру і звинувачено у приналежності до «контрреволюційної фашистської церковної організації (КРФЦО)»¹⁷. Згідно постанови трійки УНКВС в Одеській області розстріляно 18 священників, серед них єпископ Тихон (Русинов), протоієреї Григорій (Іваненко), Никифор (Блошенко) та ін.

Матеріалами перевірки, що була проведена через протест воєнного прокурора Одеського воєнного округу 7 серпня 1959 р., спростовано обвинувачення усіх 29 репресованих «за відсутністю в їх діях складу злочину». Перевіркою встановлено також, що слідчі, які «вели» справу були «засуджені за грубі порушення соціалістичної законності, фальсифікацію карних справ і застосування незаконних методів ведення слідства».

Аналогічна КРФЦО була «викрита» в травні 1938 р. Каральні органи за три тижні розправилися з організацією, яка «ставила на меті повалення радянської влади насильницьким шляхом у період інтервенції і встановлення держави фашистського типу». Дивно, але таку мету, за сценарієм слідчих, ставили перед собою саме семеро священників, більшості з яких на момент арешту було за 60 років!

30 травня 1938 р. Ф.Деньга, О.Андріанов, М.Рожновський, П.Івлів, Д.Папе, І.Сорокін і К.Жиров за постановою трійки при УНКВД по Одеській області були розстріляні¹⁸.

Отже, терор проти свободи совісті, проти носіїв моральності й любові до ближнього на Одещині в 1930-ті роки мав масштабні наслідки. За нашими неповними даними (див.: таблиці 1–4), від сталінських репресивних заходів постраждало біля 200 представників різних конфесій, з них біля 150 священослужителів. Однак, це не остаточні цифри. Робота над цією проблематикою має свою перспективу.

Трагедія духовенства продовжувалася і в подальші роки, особливо в жахливій 1939–1945 рр.

Життя республіки після нападу фашистської Німеччини та її союзника Румунії визначалося Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан». На території України функції органів державної влади в галузях оборони, забезпечення державної безпеки та громадського порядку, боротьби з так званою контррево-

люцією та зрадниками батьківщини знаходилися в руках військових рад фронтів, армій, округів тощо.

Організацію та функціонування судової системи і в республіці, і в областях у значній мірі обумовлювало загальнодержавне Положення про військові трибунали в місцевостях, які були оголошені на воєнному стані. Зі звільненням територій України від окупантів поступово відновлювалася передвоєнна судова система.

Кримінально-процесуальне законодавство періоду першої половини 1940-х рр. також зазнало змін. Процедура ведення слідства (допити, дізнання), порядок розгляду справ, та й сам суд, були максимально спрощені. Особливо тоді, коли починалося просування німецько-румунських загарбників у глиб радянської території. Часто, перед здачею того чи іншого населеного пункту ворогу, рішення трибуналів знаходилися у рамках самосуду, а іноді й рішення не було. Так, в Ізмаїльській області (нині Одеська) за період з 27 червня до 3 липня 1941 р. було розстріляно 13 осіб¹⁹. До того ж між датою арешту і датою розстрілу було 2–3 дні, а двоє були розстріляні без судових рішень взагалі.

Часто притягнення людини до відповідальності не потребувало навіть санкції прокурора. Органи дізнання та слідства були безконтрольними в своїх діях, а їхня компетенція значно розширилася. Справи, котрі відносили до розряду особливо небезпечних злочинів перед державою (зрада, дезертирство, шпигунство, співпраця з окупантами тощо), розглядалися виключно трибуналами військ НКВС. Самі засідання трибуналів лише за назвою можна вважати судовими, тому що відбувалися вони, як правило, закрито, без участі сторін звинувачення та захисту, без свідків, а так звані вироки виносилися фактично тією ж трійкою працівників НКВС.

Згідно з директиви ЦК ВКП(б) та РНК СРСР за № 252/3 від 11 травня 1943 р., на НКВС–НКДБ покладалося завдання проведення контррозвідки, боротьби зі шпигунською, диверсійною, терористичною та іншою підривною діяльністю іноземних розвідок тощо²⁰. Особливо треба виділити функцію боротьби з антирадянськими елементами та проявами шкідництва в народному господарстві. Цей пункт директиви забезпечив органам державної безпеки право карати по містах і селах республіки, здійснюючи фільтрацію населення визволених територій, депортацію етнічних груп тощо.

Не обійшла ця «кривава хвиля» й духовенство Одещини, яке ще існувало, хоч і було малочисельними. Реальна кількість репресованих служителів православної, католицької, протестантської церкви, іудаїзму, мусульманства, буддизму, різних релігійних сект, а, тим більш, реальна кількість віруючих, репресованих саме за свої релігійні пере-

конання, невідома. Більшість архівних фондів колишніх НКВС–КДБ, що зберігаються в Галузевому Державному архіві Служби безпеки України, архіви Міністерства внутрішніх справ України, а тим більш воєнні архіви, де також знаходяться численні документи про репресії радянських часів, залишаються поки що малодоступними. В Одесі частково відкритий лише один з багатьох фондів архіву УСБУ – фонд припинених архівно-слідчих справ, і, за попередніми підрахунками по цих справах, на Одещині за роки радянської влади були репресовані більше 330 представників кліру, в тому числі в 1940-і роки – близько 50²¹.

На початку 1940-х рр. найбільше постраждали за віру в Бога і служіння Церкві священники, які мешкали на теренах Південної Бессарабії, що відійшла від королівської Румунії до складу УРСР у червні 1940 р.

Представники духовенства, звинувачувалися у тому, що за румунського володарювання були активними членами контрреволюційних партій («кузістів»²², «цараністів»²³, «жоржистів»²⁴, «Фронту національного відродження»²⁵), пропагували серед прихожан краю неприйняття комуністичних ідей, закликали в проповідях до погромів і вигнання євреїв з Бессарабії, наводили приклади з румунської преси про голод та репресії щодо духовенства в СРСР.

Процеси проти представників різних румунських партій почались з перших місяців встановлення на території Південної Бессарабії радянської влади і тривали до початку війни. Але і після війни до нових звинувачень в «антирадянській діяльності» часто додавалась згадка про минулу приналежність репресованого до однієї з румунських партій.

Одним з перших був процес над членами румунської націонал-християнської партії («кузістами»), розпочатий у липні 1940 р.²⁶

Ізмаїльський повітовий комітет партії був створений у вересні 1937 р. Авакумом Руссу. Його заступником став священник сільської церкви села Нерушай (нині Одеська область), професор духовної семінарії в Ізмаїлі Георгій Мунтяну (за слідчими документами, його справжнє прізвище змінювалось на Мунтянов). Виходячи з матеріалів слідства і свідчень обвинувачених, в організації Ізмаїльського повіту на грудень 1937 р. налічувалося 910 членів. Партія мала молодіжну організацію – так звані «ланчієрів», очолювану в повіті Іваном Георгіу, яка займалася передвиборчою пропагандою ідей. В січні 1938 р. партія прийшла до влади, а вже у лютому була розпущена.

Перебування в лавах румунської націонал-християнської партії стало основним мотивом арешту опергрупою УДБ НКВС в липні 1940 р. священника Г.П. Мунтяну, вчителя початкової школи І.С. Георгіу і С.В. Георгієва.

Вони звинувачувались за ст. 54–13 КК УРСР в тому, що будучи членами партії, «провадили політику реакційної буржуазії, направлену проти інтересів робітників та селян».

Слідство (безперервні допити, тиск на арештованих, звинувачення в усіх гріхах) продовжувалося близько трьох місяців і закінчилося постановою про направлення справи на розгляд воєнного трибуналу. Обвинувальний висновок від 28 вересня 1940 р. оснований на оцінці партійної діяльності підслідних фактично повторював звинувачення. Рішення по справі прийнято майже через рік після арешту.

3 червня 1941 р. Особлива нарада при НКВС СРСР постановила ув'язнити у виправно-трудовах таборах – Мунтяну і Георгію на 8 років кожного, а Георгієва – на 5 років. Спочатку їх направили до Північно-Східного ВТТ; потім Георгієв був переведений до “Воркутбуду” (Комі АРСР), де помер 20 листопада 1942 р. Мунтяну, знаходячись в 1944 р. в Унженському таборі (Горьківська область), за «контрреволюційну діяльність в таборі» отримав новий термін ув'язнення – 10 років ВТТ, в 1953 р. звільнений та відправлений на заслання до Красноярського краю. Георгію завершив термін ув'язнення у Воркуто-Печерському ВТТ (Комі АРСР) і в 1948 р. також був відправлений на заслання до Красноярського краю. Всі троє реабілітовані 12 січня 1990 р.

Арешти колишніх членів партії «кузістів» провадилися і в 1941 р. Так, А.В.Кострицького, священника села Хаджи-Курда Суворівського району Ізмаїльської області (зараз с.Камишове Ізмаїльського району Одеської області)²⁷ 28 квітня 1941 р. заарештували співробітники УНКВС по Ізмаїльській області. Його звинувачували за ст. ст. 54–10 ч.1, 54–13 УК УРСР в тому, що «був активним членом контрреволюційної фашистської партії кузістів, мав тісний зв'язок з керівниками Ізмаїльської повітової організації Руссу та Мунтяну. В 1937 р. по завданню Мунтяну прийняв керівництво місцевою організацією партії в селі Хаджи-Курда. Провадив контрреволюційну пропаганду в церкві та агітацію проти Радянського Союзу. Після встановлення радянської влади проводив антирадянську роботу, направлену на зрив заходів партії та уряду на селі. Підбурював жінок села до відкритого виступу проти членів сільради з метою їх усунення. Висловлював побажання поразки СРСР у можливій війні з Німеччиною...»²⁸.

На допитах 29 квітня, 30 квітня та 9 травня 1941 р. Кострицький визнав, що в 1930-ті рр. належав до румунської партії «кузістів», за румунів був примарем села; в одній з церковних проповідей наголошував, що «радянська влада не визнає релігії, радянська влада це влада безбожників».

На початку війни разом з іншими в'язнями Ізмаїльської в'язниці його направили до Свердловської області й утримували в тюрмі № 2 села Нижня Тура. У обвинувальному висновку від 15 січня 1942 р. слідчий НКВС пропонував розстріляти «попа-кузіста». Проте Особлива нарада при НКВС СРСР 12 березня 1942 р. постановила за участь у контрреволюційній партії ув'язнити А.В. Кострицького і направити до виправно-трудових таборів на 10 років. Відбував термін ув'язнення в Івдельському таборі НКВС (Свердловська область).

У липні 1940 р., паралельно з процесом в Ізмаїлі над «кузістами», в Болграді було розпочато процес над «цараністами»²⁹. Партія націонал-цараністів перебувала при владі в Румунії з 1926 р. У Болграді комітет цієї партії був організований у 1925 р. вчителем математики міської гімназії Х. Христофоровим.

З 6 липня по 1 серпня 1940 р. опергрупою НКВС УРСР у Болграді було заарештовано 12 осіб, румунсько підданих, членів колишнього міського комітету партії «цараністів». Серед них були адвокати, поміщики, вчителі, а також і представник духовенства – священник о. Василь (Агура). За національною ознакою серед активних членів були болгари, молдавани, серб, та росіянин.

Усі вони обвинувачувались за ст. ст. 54–13, 54–11 КК УРСР в тому, що «знаходячись на службі у буржуазного уряду, всіляко пригнічували робітників та селян Бессарабії...; входили до складу міського комітету буржуазної націонал-цараністської партії; провадили активну боротьбу з революційним рухом і комуністичною партією, розповсюджували наклепницькі вигадки щодо ніби-то поганого життя в СРСР»³⁰.

На допитах, що тривали протягом півроку, заарештовані визнали, що входили до комітету партії, вели боротьбу проти інших румунських партій, в тому числі і комуністичної, розповідали про власну партійну діяльність. Більшість визнала, що з 1938 р. партія увійшла до «Фронту національного відродження». Слідчий УНКВС 11 грудня 1940 р. в обвинувальному висновку повторив ті ж звинувачення, що були пред'явлені під час арешту. Остаточне ж рішення прийнято лише через півроку.

За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 5 червня 1941 р. усіх засуджено до 8 років виправно-трудових таборів. Відбували термін ув'язнення в різних місцях: Карагандинському (Казахська СРСР), Північно-Східному, Інтінському та Воркутинському (Комі АРСР) таборах НКВС.

У 1948 р. Агура, Дімов та Каракулаков були направлені на спецпоселення до Красноярського краю. Агура та Желязков були реабілітовані 26 січня 1959 р., решта десятеро – 22 лютого 1960 р.

Репресії проти священників за колишню приналежність до партії «цараністів» також продовжувалися і в 1941 р. вже безпосередньо в умовах воєнного часу. Показовим прикладом цього є справа Пилипа Івановича Белінського, священника села Борисівка Татарбунарського району Ізмаїльської області³¹. 26 червня 1941 р. він був заарештований Татарбунарським РВ НКВС Ізмаїльської області за звинуваченням по ст. 54 –10 ч.1 КК УРСР та у зв'язку з наближенням фронту висланий до Томська, де утримувався в тюрмі № 3. Слідча справа, як і на багатьох інших в'язнів, етапованих вглиб країни, була втрачена і слідство розпочалось в Томську лише в січні 1942 р. На Белінського завели тюремну справу, змусили його написати власноручні покази та на їхній основі завели нову слідчу справу.

Те, що така ситуація була типовою для тисяч арештантів 1941 р., відправлених після початку війни в різні віддалені райони країни, свідчить довідка, складена в травні 1942 р., що містить посилення на загальносоюзний відомчий наказ: «... Слідча справа та інші компрометуючі матеріали на Белінського до цього часу в УНКВС по НСО не надійшли та невідомо, де вони знаходяться... Керуючись наказом НКВС СРСР та прокурора СРСР № 00286/12 сс від 8 лютого 1942 року, на основі особистої тюремної справи поновити на Белінського слідчу справу та заново провести розслідування»³². Слідство провели робітники слідчої групи НКВС УРСР, евакуйовані разом з заарештованими. Результат їхньої роботи викладений в обвинувальному висновку, затвердженому 23 жовтня 1942 р.: «До встановлення радянської влади в Бессарабії Белінський приймав активну участь в діяльності націонал-цараністської партії Румунії... Крім того, являючись служителем релігійного культу, виховував населення в дусі відданості румунському буржуазному уряду, захищав румунські закони, які були направлені на придушення демократичних свобод трудящих, а також в національні, історичні та королівські дні, в період богослужіння вихваляв румунського короля та його міністрів»³³. За це слідчі НКВС вважали за необхідне його розстріляти.

Особлива нарада при НКВС СРСР 5 грудня 1942 р. ухвалила ув'язнити Белінського у виправно-трудовах таборих на 8 років. Відбував покарання в таборих НКВС Новосибірської області та Красноярського краю. Після завершення терміну ув'язнення був залишений в Красноярському краї на заслання. Коли ж в 1956 р. був звільнений, то отримав паспорт «без зняття судимості». Реабілітований 18 травня 1959 р.

На фоні численних справ священників, репресованих за колишню приналежність до румунських партій, виділяється справа Антона Ти-

товича Вустяна, священика села Матроска Ізмаїльського району та міста Ізмаїлу³⁴.

Після закінчення духовної семінарії він був священиком до жовтня 1940 р., а після закриття церкви, не маючи можливості продовжувати пастирське служіння, поїхав до села. 26 червня 1941 р. заарештований Саратським РВ НКВС Ізмаїльської області без пред'явлення звинувачення і у зв'язку з воєнними діями етапований до Вологодської області. Його справу, як і багато інших, втратили і в жовтні 1941 р. поновили слідство у вологодській тюрмі № 1. У біографії Вустян розповів, що завжди чесно виконував обов'язки священика, в минулому належав до партії «цараністів», останнім часом був членом ліберальної партії і ні в чому винним себе не визнавав. Однак слідчий НКВС вирішив інакше і 29 листопада 1941 р. в обвинувальному висновку написав: «Вустян був членом фашистської партії “Фронт національного відродження”, провадив роботу по вихованню румунської молоді у фашистському дусі. Після встановлення радянської влади в Бессарабії проявляв невдоволення існуючим ладом та розповсюджував брехню про Радянський Союз, критикував окремі заходи радянської влади, агітував проти колгоспного ладу. Висловлював пораженьські настрої, вихваляв гітлерівську Німеччину. Винний за ст. 58–10, ч.2 КК РРФСР»³⁵. Доказів цих звинувачень у справі не було.

Рішення по справі Вустяна було прийнято через півтора роки після його арешту. Особлива нарада при НКВС СРСР 10 жовтня 1942 р. постановила ув'язнити його у ВТТ на 10 років. Спочатку він був направлений до Ухтинського табору, а 25 квітня 1944 р. через важку форму дистрофії звільнений. Повернувшись на волю, служив священиком у місті Бельці (Молдова).

Але в 1949 р. все почалось знову. Вустяна 12 травня заарештовано відділом «О» МДБ МРСР за звинуваченням по ст. 54–10 ч.2 КК УРСР. Формула звинувачення під час арешту та в обвинувальному висновку, складеному вже 18 травня 1949 р., повністю повторювала звинувачення, вигадані вологодським слідчим. За таким «документом» 18 червня 1949 р. Особлива нарада при МДБ СРСР постановила: Вустяна «за приналежність до контрреволюційної організації» вислати на безстрокове поселення. Відбував покарання в Красноярському краї. Завдяки його численним зверненням справу було переглянуто і 6 березня 1954 р. судова колегія зі кримінальних справ Верховного суду СРСР ухвалила про припинити справи 1949 р. У документі значиться: «Згідно з указом президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 року в заслання на спецпоселення можуть направлятися особи, яких звільнено з таборів після завершення Вітчизняної війни. Вустян же

звільнений з табору під час війни в 1944 році. Тому він повторно в 1949 році був направлений у заслання на спецпоселення незаконно»³⁶. Після звільнення Вустян продовжував домагатися повної реабілітації. 30 травня 1960 р. він реабілітований за справою 1941 р., а 29 листопада 1991 р. – за справою 1949 р.

У переважній більшості фактів переслідування священнослужителів простежувалася система покарань за погляди і діяльність, які здійснювались за часів приналежності земель іншій державі – Румунії. За політичне волевиявлення, за право на свободу совісті люди карались вже в іншій державі і в інший історичний час. Власне, для радянської репресивної системи таке положення було цілком природною нормою, у тому числі стосовно громадян і підданих іноземних держав. Більшість репресованих священнослужителів на теренах Бессарабії були підданими Румунії.

Окремою групою репресованих на початку 1940-х рр. стали священнослужителі які, не знайшовши собі місце в радянському суспільстві і розуміючи не тільки безперспективність, а й небезпечність церковної пастирської служби після входження Бессарабії до СРСР, намагались виїхати до Румунії. Як свідчать матеріали справ, особливо в період з червня 1940-го до червня 1941 рр., таких бажаних були десятки. Так, у грудні 1940 р. на Ізмаїльщині було заарештовано двох колишніх священиків, які, не маючи протягом кількох місяців свого приходу, не могли влаштуватися на роботу, не мали засобів до існування і тому намагались оформити документи на виїзд до Румунії, де проживали їх родичі³⁷.

23 грудня 1940 р. Ізмаїльський РВ НКВС заарештував Василя Миколайовича Спанакі, колишнього священика села Менжир Кагульського повіту. 27 грудня 1940 р. Болградський РВ НКВС заарештував Христофора Петровича Бейлікчі (Бейдікчі), румунського підданого, колишнього священика села Куза–Воде Кагульського повіту. Спочатку їх оформили у окремі справи, але постановою від 17 березня 1941 р. справи об'єднали і обох звинуватили за ст. 54–10 КК УРСР в тому, що вони, нібито, прибувши до Ізмаїлу «спільно проводили антирадянську агітацію, спрямовану на розповсюдження емігрантських настроїв серед населення, на підрив і дискредитацію заходів партії і радянського уряду», а точніше – за «ініціативу і організацію надіслання колективної телеграми на адресу радянського уряду і румунського консульства з клопотанням про виїзд до Румунії»³⁸.

Бажаючих виїхати з Радянської Бессарабії до Румунії, за свідченням заарештованого Спанакі, було близько 90 осіб. Переважну більшість становили етнічні румуни та молдавани, хоча були також сер-

би, болгари і українці. Певний відсоток становили колишні священики Ізмаїльщини та Аккерманщини – окрім Спанакі і Бейлікчі, Теодор Думбрава, брати Давид та Костянтин Манолеску, Іон Якобан, Василь Градинару, Феодосій Богач, Василь Бондаренко, Михайло Михайлович та інші. Мотиви й причини були різні: бажання з'єднатися з сім'єю, втеча від розправи та репресій тощо. Однак, основною, на нашу думку, була відсутність перспектив пастирської діяльності. Звичайно ж, влада не могла дозволити, щоб із першої в світі соціалістичної держави виїжджали люди, не згодні з соціально-політичним устроєм; тому й фабрикувалися справи про антирадянщину.

Обвинувальний висновок по справі Спанакі та Бейлікчі підписано 27 березня 1941 р., вже через десять днів після об'єднання їхніх справ. До початку війни рішення по справі прийнято не було. Влітку їх етапували на Урал, в село Нова Тура Свердловської області, там, ще майже рік вони чекали вирішення своєї долі. Особлива нарада при НКВС СРСР 6 травня 1942 р. постановила ув'язнити Спанакі і Бейлікчі у виправно-трудовах таборих на 10 років кожного. Відбуваючи термін ув'язнення, 3 жовтня 1943 р. Бейлікчі помер в Східно-Уральському ВТТ, подальша доля Спанакі невідома. Реабілітовані 10 травня 1989 р.

У 1944–1945 рр., після визволення Одещини від німецько-румунської окупації, масові репресії церковнослужителів та віруючих тривали.

Однією з причин арештів і засуджень до різних термінів ув'язнення було співробітництво одеського православного духовенства з Румунською православною місією в Трансністрії (*Misiunea ortodoxă română în Transnistria*). Місія діяла з 15 серпня 1941 р. і до початку весни 1944 р. Вона була направлена патріархом Румунії Никодимом з метою «пробудження християнського духу і релігійного ентузіазму»³⁹. Як зазначалося в грудневому за 1942 р. номері одеської газети «Молва», призначений на керівництво Місією у грудні 1942 р. митрополит Віссаріон (Пую), наголошував: «Сучасна війна ведеться не тільки проти більшовицьких вождів, але, перед усім, проти ідеології, яка руйнує цивілізацію і Церкву».

Напевно, це була спроба приєднання відродженого православ'я до Румунської автокефальної православної церкви (РАПЦ) в інтересах окупаційної адміністрації. Разом з тим, документи того часу свідчать, що в духовно-релігійній царині румунська влада була досить толерантною. В Трансністрії відправляли службу представники різних християнських конфесій та різних релігій, за виключенням іудаїзму.

Наскільки процес відродження православного церковного життя був інтенсивним, свідчить кількість направлених місією представників кліру – 285 осіб, з яких 152 були місцевими жителями⁴⁰.

У той же час місіонери – євангелісти-лютерани нараховували 24 священики (з Німеччини), а католицька місія на чолі з монсеньйором Марком Глазером, колишнім священиком, вихідцем із німецької колонії з-під Одеси мала лише 14 священиків (із Румунії)⁴¹.

Після поновлення радянської влади у регіоні репресивна система стала знову набирати обертів. У стенограмі виступу секретаря Одеського обкому КП(б)У Сосновського на обласній нараді завідуючих відділами пропаганди і агітації міськкомів і райкомів КП(б)У, редакторів обласних газет 15 червня 1944 р. вказувалося: «На усій території області і міста Одеси було відновлено багато церков і зараз відкритих... Тому перед нами стоїть велика робота, щоби протиставити цьому релігійному мракобісью матеріалістичні марксистсько-ленінські погляди і не шляхами і методами, якими проводили наші комсомольці, а іншими, більш гуманними...»⁴².

Випробовуваним “гуманним” методом боротьби з церковними громадами стали арешти. Священики, які прибули в Трансністрію виконувати пастирську службу, тих, хто отримав приходи з рук румунської Місії вважали посібниками окупантів. Спочатку їх арештовували за підозрою в шпигунстві (ст. 54–6 КК УРСР), згодом, у повоєнні роки, звинувачували в контрреволюційній та антирадянській пропаганді (ст. 54–10 КК УРСР), а декого – у зраді батьківщини (ст. 54–1 КК УРСР).

Головна відмінність у репресивній процедурі досліджуваного періоду у тому, що рішення у справах приймала вже не Особлива нарада при НКВС СРСР, а воєнні трибунали, як правило, військ НКВС.

У термінах покарання відбуваються також деякі зміни: до основних термінів ув’язнення минулих років – 8 та 10 років ВТТ, додається новий – 15 років ВТТ або каторжних робіт. Крім того, як правило, визначається термін поразки в політичних правах після відбуття ув’язнення в таборах та конфіскація майна.

Скільки всього представників кліру було репресовано в 1944–1945 рр. на Одещині – поки невідомо. Зафіксуємо лише декілька з них, чії справи збереглися в фонді «П» архіву УСБУ в Одеській області.

Другим відділом УНКДБ по Одеській області 29 і 31 липня 1944 р. заарештовані за підозрою у зв’язках з румунською жандармерією та розвідорганами ієромонахи Серафим (Навалов), священик Свято-Покровської церкви села Ново-Георгіївка Ананьєвського району Одеської області⁴³ та Геннадій (Кожухар), священик Свято-Покровської церкви села Василівка Фрунзевського району Одеської області⁴⁴.

У обвинувальному вирокі вказувалося, що «... під час виконання церковних обрядів серед населення проводили антирадянську агітацію, здійснювали наклепи на ВКП(б), закликали населення коритися румунській владі». В січні 1945 р. обидва священнослужителі засуджені воєнним трибуналом військ НКВС Одеської області до ув'язнення у ВТТ на 15 років та конфіскації майна. Кожухар додатково був приречений до 5 років поразки в політичних правах. Засідання трибуналу були закритими, без участі прокурора та адвоката. Подальша доля засуджених невідома. Реабілітовані лише у 1997 р.

Схожою була доля священника сіл Балтського району Олександра Григоровича Арвентьева⁴⁵. Заарештований 4 вересня 1944 р. Балтським РВ НКВС за підозрою у шпигунстві, на численних допитах він визнав, що «... виявив добровільне бажання працювати на окупованій території... для того, щоб поновити церкви та організувати церковне життя...; інформував церковне керівництво про антирелігійні настрої та поведінку громадян...; говорив, що тепер настав час вільного виконання релігійних обрядів, про що було неможливо і думати при радянській владі...»⁴⁶. Але категорично відкидав будь-який зв'язок з румунською розвідкою чи контррозвідкою. Справа тричі поверталася на дослідження і 8 лютого 1945 р. був затверджений остаточний обвинувальний висновок за ст. 54–10 ч. 2, який майже дослівно повторював аналогічний документ у справах Навалова та Кожухаря. 28 лютого 1945 р. воєнний трибунал військ НКВС Одеської області виніс вирок Арвентьеву – ув'язнення у ВТТ на 10 років та конфіскація майна. Подальша доля також невідома. Реабілітований 15 квітня 1992 р.

Багатьох священників репресували саме за пастирську місію на теренах Трансністрії, яку офіційна влада кваліфікувала як «антирадянську діяльність і агітацію» та звинувачувала цих людей одразу за ст. 54–10 КК УРСР.

З жовтня 1944 р. по липень 1945 р. в Одеській області були заарештовані десять священнослужителів. Серед них: протоієрей Входу-Ієрусалимської церкви (на 2-й Заставі) о. Митрофан (Остапчук), священник церкви с. Бірзула Котовського району Одеської області о. Олексій (Пасічник), священник одеського кафедрального Ільїнського собору о. Гавриїл (Хреновський), настоятель чоловічого монастиря в місті Балті Одеської області Зосім (Черкез), священники одеської Григоріє-Богословської церкви о. Георгій (Сагайдачний), о. Михайло (Гдешинський) і його молодший син – Петро, псаломщик одеського Ільїнського кафедрального собору, священник того ж собору о. Пахомій (Шкарупін), священник одеського Успенського собору о. Андрій (Голоносов), священник одеської Христо-Різдвяної церкви о. Антон (Грудко)⁴⁷ та ін.

Всі арешти провадилися другим відділом УНКДБ по Одеській області за звинуваченням за ст. 54–10 ч. 2: «перебував на тимчасово окупованій німецько-румунськими військами території..., під час проповідей провадив антирадянську агітацію – окупантів називав визволителями від більшовиків, здійснював наклепи на радянську дійсність...» тощо. Слідство, як правило, тривало біля двох місяців, в обвинувальному висновку повторювались звинувачення, пред'явлені під час арешту, з незначними доповненнями, взятими з протоколів допитів самих заарештованих. Вироки виносив воєнний трибунал військ НКВС Одеської області (по справі Шкарупіна – Миколаївської області), засідання були закритими, без участі сторін обвинувачення та захисту, вирoki у більшості засуджених також однакові – 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах, з подальшою поразкою в політичних правах на 5 років та конфіскація майна. У більшості його не було зовсім. Подальші долі невідомі. Реабілітовані в 1992–1993 рр.

«За зраду батьківщині» були репресовані й інші представники кліру Одещини. Ось лише декілька імен: М.І.Градинар, Ф.Ф.Флоря, В.Ф.Чемена.

Жахлива доля спіткала о.Федора (Флорю-Флорь), священика Чуфлінської церкви в Кишиневі, який був заарештований 2 березня 1945 р. в Кишиневі. Це був для нього вже третій арешт. Верховним судом Молдавської РСР від 3 листопада 1945 р. «за те, що мешкав на території тимчасово окупованій румунами, проводив серед населення антирадянську агітацію та масові молебні протягом 1943 року» та співробітництво з журналом «Християнська Трансністрія» колишній лектор богословських курсів в Одесі за часів румунської окупації, одеський протоієрей Ф.Ф. Флоря-Флорь був засуджений за ст. 54–10, ч.ІІ КК УРСР до 10 років ВТТ з поразкою в правах на 5 років і з конфіскацією майна⁴⁸. Ф.Флоря помер в Одесі в ніч з 18 квітня 1958 р.

Тоді ж звинувачувався і колишній інспектор підвідділу релігійних культур дирекції культури за румунської окупації Одеси, професор теології, випускник Київської духовної академії В.Ф.Чемена за співробітництво з румунською адміністрацією. Одним із доказів стала згадка в редакційній статті газети «Молва» від 17 грудня 1942 р. про його лекцію на тему «Про психологію дитячої душі, розбещеної антирелігійною більшовицькою пропагандою»⁴⁹.

Отже, хвилі репресій у ході Другої світової війни та у повоєнні роки, по суті, не відрізнялися від масових репресій 1930-х років. Причини, методи та наслідки терору залишалися незмінними, змінювалися й страждали лише люди, що потрапляли до тортурних камер репресивно-каральної системи.

Смертні вироки щодо духовенства у середині 1940-х рр. не застосовувалися, переважно – ув'язнення у таборах. Водночас, збільшувався термін ув'язнення. Засуджувались більшою мірою парафіяльні священики. Архієреї Одесько-Ізмаїльській єпархії, були знищені ще у 1930-ті рр. Арешти 1930-х рр. були чисельнішими і масштабнішими. Спадковість у каральних акціях у 1940-х рр. помічалася у шаблонних обвинуваченнях, сценаріях допиту та винесення вироку.

Таб. 1

**КІЛЬКІСТЬ РЕПРЕСОВАНИХ ПРАВОСЛАВНИХ
СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІВ**

у 1930–ті – середині 1940–х рр. *

(за виявленими архівними матеріалами УСБУ по одеській області)

Вирок	1931–1935	1936–1940	1941–1945	Разом
Розстріляні	–	51	–	51
Засуджені до таборів	25	11	24	60
Засуджені до вислання	16	5	–	21
Разом	41	67	24	132

* Потрібно взяти до уваги, що зі **132** репресованих, **23** – засуджувалися двічі, а **шестеро** – тричі.

Таб. 2

ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ РЕПРЕСОВАНИХ СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІВ

Вища освіта (богословська)	8
Вища освіта	6
Середня освіта (богословська)	43
Малограмотні	37
Невизначено, або домашня освіта	38
Разом	132

Таб. 3

ВІКОВИЙ ЦЕНЗ РЕПРЕСОВАНИХ СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІВ

До 30-ти років	4
Від 30-ти до 50-ти років	58
Від 50-ти до 70-ти років	65
Старше 70-ти років	5
Разом	132

Таб. 4

ДУХОВНЕ ЗВАННЯ РЕПРЕСОВАНИХ СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІВ

Духовне звання	1931– 1935	1936– 1940	1941– 1945	Разом
Архієреї (митрополит, єпископи)	–	3	–	3
Протоієреї (священики, диякони, псаломщики)	27	42	20	89
Монахи (ченці, черниці)	2	10	4	16
Релігійні чиновники	2	3	–	5
Невизначено	10	9	–	19
Разом	41	67	24	132

Примітки

¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. – К., 1994. Білокін С. Вищення українського духівництва у 1930-х роках// Другий міжнародний конгрес українців: Доповіді і повідомлення. – Ч.2. – Львів, 1994; Войналович В.А. Репресивно-каральні заходи радянської влади як засіб утвердження політики державного атеїзму в Україні 20–30-х роках. – В кн.: Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1920–1950-ті роки: Збірник. – Київ-

Миколаїв, 2000; *Пащенко В. О.* Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. К., 1993; *Його ж* Православ'я в новітній історії України. – Полтава, 1997; *Шаповал Ю.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; *Шитюк М. М.* Масові репресії проти населення Півдня України 20-50 ті рр. ХХ ст. – К., 2000 та ін.

² *Малинова Г. Л.* Дело церковной контрреволюционной организации (1931 год)// Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. Том 1/ Уклад.: Л.В. Ковальчук, Г.О. Разумов. – Іст.-мемор. вид. – Одеса, 1997. – С. 697–709; *Михайлуца М. І.* Репресії духовенства на Одещині під час Великої Вітчизняної війни. 1941–1945 рр. (За матеріалами архіву УСБУ Одеської області) // XI Всеукраїнська наукова конференція “Велика Вітчизняна війна: маловідомі сторінки історії, імена, події”, Київ–Хмельницький. 14–16 жовтня 2004 р.: Збірник доповідей і повідомлень/ Редкол.: П.Т.Тронько та ін. – Київ–Кам'янець–Подільський, 2004. – С. 29–37; *Його ж 1945-й* – рік “розплати”: священники-місіонери і НКДБ// Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Кн. I. – Львів, 2005. – С. 386–390.

³ Див.: ГДА СБ України, Одеса. – Ф. П. – Спр. 16327–п. – Т. 1–5.

⁴ Там само. – Т. 4. – Арк. 975.

⁵ Там само. – Арк. 1026, 1065.

⁶ Там само. – Арк. 1025.

⁷ Там само. – Арк. 1066.

⁸ Там само. – Арк. 1073.

⁹ Там само. – Т. 3. – Арк. 874.

¹⁰ Там само. – Т. 4. – Арк. 1072.

¹¹ Там само. – Арк. 1176.

¹² Там само. – Арк. 1008.

¹³ Там само. – Спр. 21541–п. – Арк. 15.

¹⁴ Там само. – Арк. 66.

¹⁵ Там само. – Арк. 91.

¹⁶ Див.: Там само. – Спр. 10978–п. – Арк. 89–93.

¹⁷ Там само. – Спр. 16327–п. – Т. 4. – Арк. 1316.

¹⁸ Там само. – Спр. 10175–п. – Арк. 268–271.

¹⁹ Список громадян розстріляних органами НКВС у в'язницях міст Києва та Ізмаїлу на початку Великої Вітчизняної війни// 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – 1(20). – С. 438–439.

²⁰ *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні... – С. 121, 123.

²¹ ГДА СБ України, Одеса. – Фонд П (припинених архівно-слідчих справ) архіву.

²² «Кузісти» – румунська національно-християнська партія, заснована в 1890-ті роки професором юридичного факультету Яського університету Олександром Кузом; належала до розряду правих організацій, пропагувала теорію расової та національної виключності під гаслом «Король, Христос і нація». 3 грудня 1937 – лютого 1938 років знаходилась при владі. Сприяла встановленню монархо-фашистської диктатури.

²³ «Цараністи» – румунська націонал-цараністська партія, утворена у 1926 р. шляхом об'єднання національної та цараністської (селянської) партій. Остання була утворена ще у 1918 р. В основі програми була ідея побудови селянської

держави. Ліве крило партії разом з комуністами утворювало антифашистський фронт, а праві цараністи сприяли приходу фашистів до влади у Румунії і сприяли втягуванню держави у війну проти СРСР.

²⁴ «Жоржисти» – ліберальна партія Румунії, утворена у 1930 р. після відокремлення від націонал-ліберальної партії групи на чолі з Георгом Братіану. (Назва походить від імені лідера партії). У внутрішній політиці дотримувалися лінії на створення фашистської корпоративної держави, а в зовнішній – орієнтувалися на Німеччину та на боротьбу з комуністичною небезпекою.

²⁵ «Фронт національного відродження» – єдина дозволена профашистська організація в Румунії, утворена за указом короля Кароля II після розпуску і заборони усіх політичних партій у грудні 1938 р. ФНВ сприяв зближенню Румунії і фашистської Німеччини у 1939–1940 рр.

²⁶ ГДА СБ України, Одеса. – Ф. П. – Спр. 22646–п.

²⁷ Там само. – Спр. 17968–п.

²⁸ Там само. – Спр. 17968–п. – Арк. 3.

²⁹ Там само. – Спр. 11314–п.

³⁰ Там само. – Спр. 11314–п. – Арк. 43.

³¹ Там само. – Спр. 10519–п.

³² Там само. – Арк. 28.

³³ Там само. – Арк. 29.

³⁴ Там само. – Спр. 11340–п.

³⁵ Там само. – Т. 1. – Арк. 56.

³⁶ Там само. – Арк. 64 зв.

³⁷ Там само. – Спр. 17051–п. – Арк. 1.

³⁸ Там само.

³⁹ Молва. – 1942. – 8 грудня.

⁴⁰ Transnistria creștina. – București. – 1943. – nr. 8. – P. 30, 48.

⁴¹ *Rodica Solovei* Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic și cultural: 19 aug. 1941–29 ian. 1944). Iasi: Casa Editoriala “Demiurg”, 2004. – P.122.

⁴² ДАОО (далі – Державний архів Одеської області). – Ф. 11. – Оп. 11. – Спр. 143. – Арк. 23.

⁴³ ГДА СБ України, Одеса. – Ф. П. – Спр. 28174–п.

⁴⁴ Там само. – Спр. 28022–п.

⁴⁵ о. Арсеній (Арвентьев) був за румунської окупації субпротоієреєм (старший священник) Савранської волості, Балтського повіту і співпрацював на ниві християнізації регіону з Румунською православною місією. (Див.: Transnistria creștina. – București. – 1943. – nr. 8. – P. 55).

⁴⁶ ГДА СБ України, Одеса. – Фонд П. – Спр. 25253–п.

⁴⁷ Там само. – Спр. 8489–п., 9048–п., 8960–п., 8650–п., 8700–п., 25157–п., 25027–п., 25123–п.

⁴⁸ Там само. – Спр. 16327–п. – Т. 4. – Арк. 1234.

⁴⁹ Там само. – арк. 1310.